

З ОТОЧЕННЯ ПАНТЕЛЕЙМОНА КУЛІША: ГРИГОРІЙ ЧЕСТАХІВСЬКИЙ І МАРУСЯ ДЕНИСЕНКО*

У статті на широкій джерельній базі досі найдокладніше розкрито особисті стосунки П. Куліша з учасником Петербурзької української громади кінця 1850-х – першої половини 1860-х рр. Г. Честахівським та зарученою з ним Марусею Денисенко, яку він привіз до Петербурга з Канева 1861 року. Її уперше ідентифіковано як адресатку віршованих послань Куліша «До Марусі Т» і «До землячки». Висвітлено інші факти з життя Г. Честахівського, його інтимні зближення і розходження з Марусею та участь П. Куліша, М. Костомарова, Марка Вовчка, М. Максимовича, сім'ї Вас. та Н. Білозерських у її долі.*

Ключові слова: *Петербургська українська громада, перепоховання Т. Шевченка, журнал «Основа», віршоване послання, ліричний автобіографізм.*

* За сприяння в опрацюванні джерел, потрібних для цієї статті, висловлюю щирю вдячність:

– завідувачеві відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України *Галині Миколаївні Бурлаці*, яка люб'язно дозволила переглянути й частково скопіювати матеріали, одержані у грудні 2006 р. згідно з «Актом передачі рукописів, фотооригіналів, рисунків, документів, що тимчасово зберігалися в Українській Вільній Академії Наук у США, у Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України»;

– професорові Національного університету «Києво-Могилянська академія» *Володимирові Євгеновичу Панченку*, який охоче надав можливість ознайомитися з рідкісними книжками Федора Миколайовича

Yevhen Nakhlik. Panteleymon Kulish's entourage: Hryhoriy Chestahivsky and Marusya Denysenko

The article, most detailed so far, aims to investigate personal relationship between P. Kulish and St. Petersburg's Ukrainian community member of the end of 1850s – first half of 1860s – H. Chestahivsky and his fiancée M. Denysenko, whom the latter invited to St. Petersburg from Kaniv in 1861, based on the broad sources' list. She was first identified as the addressee of Kulish's poetic epistles To Marusya T and To the fellow countrywoman. The author of the article enlightened other facts of H. Chestahivsky's life, his intimacy and discrepancy with Marusya as well as the participation of P. Kulish, M. Kostomarov, Marko Vovchok, M. Maksymovych, V. and N. Bilozersky family in their life and fate.*

Key words: *St. Petersburg's Ukrainian community, reburying of T. Shevchenko, Osnova periodical, poetic epistle, lyrical autobiographism.*

Пантелеймон Куліш і маляр Григорій Честахівський наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. належали до Петербурзької української громади, на сходинах якої не раз зустрічалися, тож добре знали один одного, хоча в тісних дружніх взаєминах не були. Хіба що деколи принагідно підтримували товариські стосунки. Губернський секретар Честахівський тоді служив урядовцем канцелярії Капітулу російських імператорських і морських орденів¹. З того часу зберігся приятельський лист

Плотніра, краєзнавця з Нової Праги на Херсонщині, та звернув мою увагу на деякі інші сучасні публікації, присвячені постаті Г. Честахівського;

– головному зберігачеві фондів Національного музею Тараса Шевченка (м. Київ) *Юлії Анатоліївни Шиленко*, яка радо удоступнила мені архівні справи, пов'язані з перебуванням Г. Честахівського на Канівщині;

– мистецтвознавцю *Сергієві Павловичу Панеті*, колишньому заступникові директора з наукової роботи Державного (тепер Національного) історико-культурного заповідника «Качанівка», розповідь якого допомогла мені уточнити зібрані відомості.

¹ Закінчивши Академію мистецтв у Петербурзі наприкінці 1854 року, Честахівський у чині колезького реєстратора працював дрібним урядовцем у Департаменті військових поселень до скасування цього депар-

Куліша до Честахівського (чи, мабуть, точніше, записка, бо тоді обидва перебували, найпевніше, в Петербурзі, принаймні щодо Куліша це відомо достеменно²):

«Коханий земляче
Григоріє Миколаєвичу!

Буд[ь]те ласкаві, спасибі Вам, достаньте трохи бурякового квасу в земляків-чорноморців. Занедужав один братчик і притьмом бурякового квасу з хрінном бажає, да й лікар каже, що він од того подужчає. То оце одна надія на Вас, Добродію!

Щиро прихильний земляк

ПКуліш

1860, февр. 26»³.

Згодом турбота про долю Марусі Денисенко, зарученої за Честахівським, змусила Куліша втрутитися у їхні стосунки. До того ж ця дівчина залишила слід у Кулішевих віршах і листах.

таменту 19 січня 1858 р., а від 10 березня наступного року перейшов до канцелярії Капітулу орденів (*Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892 / Публікація І.М. Тарновської, передмова і вибір С. Папети // *Хроніка-2000*. – К., 1997. – Вип. 19/20. – С. 232, примітки Мих. Тарновського; *Тарахан-Берега З.* Григорій Честахівський та «змова» проти поміщиків на Шевченковій могилі // *Тарахан-Берега З.* Святиня: Науково-історичний літопис Тарасової Гори. – К., 1998. – С. 96, 97, 111). У тодішній номенклатурі цивільних чинів колезький реєстратор – чин останнього класу, а губернський секретар – передостаннього (*Шепелев Л.Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи. – Л., 1991. – С. 116–118).

² Див.: *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 1: Життя Пантелеймона Куліша: Наукова біографія. – С. 138, 139, 192, 193.

³ Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського. – Інв. № Ал 36-1/523. Автограф цього листа репродуковано у вид.: *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – К., 2007. – Т. 2: Світогляд і творчість Пантелеймона Куліша. – С. 29 ілюстративної вклейки.

За архівними відомостями, що їх зібрав Володимир Міяковський, Маруся була донькою канівського рибалки Ничипора Денисенка та його дружини Параски, яка орендувала сади на лівому березі Дніпра, навпроти Канева, у Прохорівці, де жив відомий історик та літератор Михайло Максимович. 12 травня 1861 року Григорій Честахівський, Шевченків приятель, який супроводжував прах поета в Україну для перепоховання, оселився у слобідці під Каневом, у хаті Марусиних батьків, за півтори версти від центра міста й за дві з половиною – від Тарасової могили, і вісімнадцятирічна дівчина допомагала йому в її упорядкуванні, варила робітникам кашу на обід, а поміж тим закохалася в колоритного Грицька, як його за просто всі називали. Йому тоді чи то йшов, чи то виповнився 41-й (за іншими джерелами – 46-й) рік⁴, він упевнено й запанібрата тримався з селя-

⁴ За одними відомостями, Честахівський народився 1820 року в Херсонській губернії у сім'ї військового поселенця, див.: *А.Л. [Лазаревский А.]*. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка // Киевская старина. – 1898. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 167; *Міяковський В.* Грицько Честаховський // Міяковський В. Недруковане й забуте: Громадські рухи дев'ятнадцятого сторіччя; Нова українська література / Ред. М. Антонович. – Нью-Йорк, 1984. – С. 193 (тут рік народження Честахівського встановлено за його формулярним списком, що мало би підтверджувати вірогідність дати); Честахівський Григорій Миколайович // Митці України: Енциклопедичний довідник / Упоряд. М.Г. Лабінський, В.С. Мурза; за ред. А.В. Кудрицького. – К., 1992. – С. 630. Однак в розповіді Василя Тарновського-молодшого 1894 року – за нотатками його небожа Михайла Володимировича Тарновського (1865–1943), написаними майже сорок років по тому (1932 року), – зазначено, що «Честахівський 1861 р. був [...] зрілим, 46-річним чоловіком», а в примітці Мих. Тарновського подано (без поклику на джерело), що «на 1 січня 1841 р. Честахівському було 25 років» (*Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892. – С. 224, 231, 232), тож звідси виходить, що народитися він мав би 1815 року. А покликаючись на архівні документи, знайдені 1945 року в Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді (від 1992 року – Російський державний історичний архів у Санкт-Петербурзі), Яків Затенацький

нами (разом співав, навчаючи їх старовинних пісень, записував од них пісні та звичаї, пригощав горілкою, жінок – горіхами й соняшниковим насінням, ходив на селянські весілля, просто

повідомив, що на 15 листопада 1843 р., коли Честахівський одержав квиток у рисувальні класи Академії мистецтв, йому було 27 років (*Замінацький Я.П.* Т.Г. Шевченко і художники-кріпаки // Вісник Академії наук УРСР. – 1956. – № 3. – С. 21), тож народитися він міг десь між 16 листопада 1815 р. – 15 листопада 1816 р. Щоправда, це видається неправдоподібним, бо на світлинах, що їх зробили петербурзькі фотографи Генріх Денґер і Людвіг Клювер орієнтовно в 1860-х рр. (див. у відділі рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України №№ 22–27 за «Актом передачі рукописів, фотооригіналів, рисунків, документів, що тимчасово зберігалися в Українській Вільній Академії Наук у США, у Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України»), а також на світлині, зробленій не раніше 1873 року, як свідчить друкарський відбиток останніх нагород Денґерів на паспарту (Там само. – № 28), Честахівський виглядає досить молодим, а на спільних світлинах із Шевченком 1859-го і 1860 років (див.: *Яцюк В.М.* Таїна Шевченкових світлин. – К., 1998. – С. 45–48, 64, 66, 67; *Яцюк В.М.* Віч-на-віч із Шевченком: Іконографія 1838–1861 років. – К., 2004. – С. 94, 96) – значно молодшим од нього, хоча в разі народження Честахівського 1815-го або 1816 року вони були б практично ровесниками. Для остаточного з'ясування дати народження Честахівського треба звернутися до оригінальних документів, а найкраще – розшукати найраніший церковний запис, бо в пізніших документах Честахівський, схильний до різного роду містифікацій (про це далі), міг приховувати свій вік і подавати той, який йому вигідно.

Що ж до місця народження Честахівського, то це – посад Петриківка Олександрійського повіту Херсонської губернії (*Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892. – С. 231, 232, примітки також Мих. Тарновського). 1822 року цей посад перетворено на військове поселення малоросійського кирасирського полку й перейменовано на Нову Прагу (тепер селище міського типу в Олександрійському районі Кіровоградської обл.) (*Плотнір Федір.* Новопразький літопис. – Кіровоград, 2002. – С. 6, 7; *Плотнір Ф.* Петриківські бувальщини. – Кіровоград, 2000. – С. 4–10; *Плотнір Ф.* Друг Тараса Шевченка // *Плотнір Ф.* Наші земляки. – Кіровоград, 2004. – С. 18, 19).

вдягався – у гайдамацькі штани й сіру свитку), до того ж гарно замальовував місцеві типи, вбрання, краєвиди⁵. При цьому Честахівський провадив агітацію серед селян, пробуджуючи їхню національну та соціально-класову свідомість, читав «Кобзаря», розповсюджував надруковані окремими брошурами в Кулішевій друкарні у Санкт-Петербурзі твори Шевченка, Куліша, Квітки-Основ'яненка та інших українських письменників, а також нове видання Кулішевої «Граматки», що вийшло на початку 1861 року⁶.

Перебуваючи тоді на канівській землі, Честахівський надсилав листи до петербурзького громадівця Федора Черненка. У листі від 17 червня 1861 р. з Канева зазначив про Куліша, який на той час подорожував по Італії⁷: «Як будете писать до Пантелеймона Александровича, то поклоніться йому щиро од

⁵ Міяковський В. Грицько Честаховський. – С. 198.

⁶ Про перебування Честахівського у Канівському повіті див.: Матеріали полицейського расследования // *Смерть* и похорони Т.Г. Шевченко: (Документы и материалы) / Составили Д.Ф. Красицкий и К.Т. Шевченко. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – С. 94–163. В. Міяковський, який ще у 1926–1929 рр. опрацював чимало тих архівних матеріалів, частину з яких розміщено потім у виданні «Смерть і похорони Т.Г. Шевченко: (Документы и материалы)», зауважив: «Хоч склали цей останній збірник Шевченкові потомки Д. Красицкий і К. Шевченко, але матеріали в них подані з такою неохайністю, яка свідчить просто про неповажне ставлення до своєї роботи» (Міяковський В. Грицько Честаховський. – С. 487, 488; див. також його негативну рецензію на цей збірник: *Міяковський В. «Академічна» публікація для відзначення сторіччя смерті Шевченка // Шевченко*. – Нью-Йорк, 1964. – Річник 10. – С. 51–56). Тож є потреба підготувати нове, якомога повніше, заново укладене, перевірене й добре прокоментоване видання документів і матеріалів про смерть і похорон Шевченка та впорядкування його могили. Заради правди, слід сказати, що й у статті Міяковського трапляються текстологічні (у цитованих документів) і фактографічні неточності й помилки.

⁷ Див.: *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т. 1. – С. 195, 196.

мене». Це свідчить про те, що Куліш і Честахівський були добре знайомі. В іншому канівському листі – від 1 липня 1861 р. – Честахівський повідомляв:

«Ще не мавши од Вас ніякої вістоники з Петербурга, я говорив з Варфоломеєм Григоровичем [Шевченком, братом у других і свояком поета. – Є.Н.] про землю, на котрій поляг спочить Батько. Він получив лист од другого нашого Батька *Пантелеймона* [...]»⁸.

Як бачимо, Честахівський із шанобою ставився до Куліша і, виражаючи, певно, думку більшости громадивців, як петербурзьких, так і наддніпрянських, називав його другим після Шевченка українським «Батьком».

Агітаційна діяльність Честахівського на Канівщині привернула увагу пильної царської влади. Коли 18 липня увечері він прийшов до начальника поліції в Каневі з проханням видати йому посвідку для виїзду до Петербурга, то в нього спішно вже опівночі взяли підписку про невиїзд із Канева, допоки не дозволить начальство⁹. Київський військовий генерал-губернатор Іларіон Васильчиков вирішив «ограничиться внимательным наблюдением за действиями подобных Честаковскому малорос-

⁸ А. Л. [Лазаревский А.]. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 173, 183.

⁹ Див. запит канцелярії Капітулу орденів до київського цивільного губернатора від 18 серпня 1861 р.: Національний музей Тараса Шевченка, м. Київ (далі – НМТШ). – Інв. № А-123: Канцелярия начальника Киевской губернии. Дело № 198: О предании земле в г. Каневе тела умершего академика Шевченка и тревожных толках, распространившихся в Каневском уезде. – Арк. 139, 140.

У першопублікації пояснювальної записки службовця Капітулу орденів Честахівського його петербурзькому начальству, в якій він, виправдовуючись, спростовує свою агітаційну діяльність на Канівщині, надруковано, що він прийшов за посвідкою про від'їзд до начальника поліції в Каневі «18 июня вечером», а той «обещал это исполнить на другой день утром, т. е. 19 июля» [*Епизод на могиле Тараса Шевченка (Записка художника Честаховского) / [Публикация], прим. [и предисл.] А [лек-*

сійських пропагандистов», про що повідомляв 28 липня 1861 р. начальника III відділення Василя Долгорукова¹⁰. Поліція взялася за опитування свідків. Серед «Сведений, собранных от лиц, приходивших к начальнику Каневской уездной полиции 26, 27 и 28 чисел июля 1861 года, с извещением о слухах, возмущающих их спокойствие» було зафіксовано й донос на Марусину матір, Параску, яку в Каневі звикли звати за дівочим прізвиськом – Гострівна:

«5. 27 июля каневская мещанка еврейка Рухля Ша[далі дві букви нерозбірливі. – Є.Н.]ова Фаеровичева [сообщила], что она, спустя некоторое время возвращаясь из с. Прохоровки (Полтавской губернии), на левой стороне Днепра повстречала каневскую

сандра] Л[азаревского] // Киевская старина. – 1896. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 235]. Зрозуміло, що описку в першій чи другій згадці місяця допустив або автор, або публікатор. У сучасних перевиданнях цієї записки назву місяця без будь-якого обґрунтування уніфіковано до першої згадки – 18 июня (червня), 19 июня (червня): *Честахівський Г.М.* Епізод на могилі Тараса Шевченка // *Спогади* про Тараса Шевченка / Упоряд. і прим. В.С. Бородіна і М.М. Павлюка. – К., 1982. – С. 394; *Честаховський Г.Н.* Епізод на могилі Тараса Шевченка // *Воспоминания* о Тарасе Шевченко / Составл. и примеч. В.С. Бородина и Н.Н. Павлюка. – К., 1988. – С. 458. Тим часом у листі від 19 липня 1861 р. до Федора Черненка та інших петербурзьких громадівців Честахівський чітко повідомив, коли він, замість того, щоб дістати посвідку на виїзд, змушений був написати підписку про невиїзд: «Учора, часів в шість вечером, пішов я до начальника поліції [...]», і той запропонував йому прийти за посвідкою «завтра в одинадцять часів», але коли він повернувся додому, за ним прийшов квартальний і звелів негайно прийти до начальника поліції. «Був уже дванадцятий час ночі» (*А.Л. [Лазаревский А.]*. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 192). Отже, ця подія відбулася 18-го й опівночі проти 19 липня 1861 р.

¹⁰ НМТШ. – Інв. № А-118: Дело Его Императорского Величества Собственной Канцелярии. Отделение III. 1 экспедиции № 222. О командировании в г. Канев Киевской губернии полковника корпуса жандармов Грибовского для узнания о заговорщиках, собирающихся там на могиле погребенного малороссийского поэта Шевченка. 1861 г. – Арк. 13.

мещанку Парасковію Острівну, и когда сказала ей, отчего ты здесь, а панич Честоховский до сих пор проживает в Каневе, тогда как все бывшие при погребении тела Шевченка уже разъехались, то она ответила, что и Фаеровичева узнает о тайне, но на это будет время, теперь же этой тайны открыть не может, потому что дала клятву <...>»¹¹.

Параска Гострівна мала на увазі сватання Честахівського до її доньки Марусі, але розголошувати цю новину вважала за передчасне. В умовах же збурення селян національно-демократичною пропагандою Честахівського Парасчина таємничість набула політичного забарвлення.

29 липня полковник корпусу жандармів Грибовський навіть допитував Марусю з приводу агітаційної діяльності Честахівського, і кмітлива дівчина, дарма що неписьменна, послідовно спростовувала жандармські підозри, які загрозово нависли над її коханим. Це засвідчує протокол допиту:

«Каневская мещанка Марья Никифорова Денисенкова, лет от роду 18, неграмотная, под судом и следствием не состоит; далее изъясняет, что со дня доставления парохомом тела покойного Шевченка, остановился в доме отца её чиновник Грицько, который ничем не занимается, как только чтением книг вслух на малороссийском языке соч[инений] Шевченка посещающим его квартиру мещанкам или занимается обделкою могилы Шевченка, из сторонних же лиц один только раз во всё время пребывания его в Каневе посещали его какие[-то] два молодые господина, но для какой надобности не знает; крестьян же в квартире его никогда не заставляла и не слыхала, чтобы кто-нибудь когда-либо был у него; из уст Грицька никогда не слыхала, чтоб он когда-либо рассказывал крестьянам о Гайдамащине – о Серпяге, Подкове или о делах прежнего времени между поляками и гайдамаками; никогда не приветствовал крестьян словами: “здорови булы, гайдамаки!!!” Не требовал ни от мещан, ни от крестьян,

¹¹ Там само. – Инв. № А-123. – Арк. 79, 80, 80 зв.

чтоб носили прежнее украинское платье и вообще вёл себя весьма благопристойно, не поселял между крестьянами неуважения против владельцев, а напротив, говорил им, чтобы слушались своих помещиков и как она (показательница) почти всегда находилась на могиле во время угощения Грицьком собиравшихся из деревней крестьян для поминовения умершего Тараса, а потому утвердительно знает, что он никаких вредных толков между крестьянами не разглашал: книжечки же, соч[инения] Шевченка, в цену 1 р. 50 коп. и маленькие по 3 коп. были получены Грицьком, как она знает, в холщовом тюке, но в какой числительности, сказать не может, а знает, что те книжечки раздавал он крестьянам, приходившим на могилу Шевченка; в справедливости чего и подписалась Марья Денисенкова, а за неё, неграмотную, по рукоданной просьбе росписался черниговский меццанин Дорофей Фёдоров».

31 липня допитувано й Марусину матір, Параску Тарасівну. Вона відповідала в тому ж дусі, що й донька, не відаючи, що небезпека на них чигає зовсім з іншого – неполітичного – боку. Честахівський спокусив Марусю та підмовив поїхати з ним у Петербург і повінчатися там. Батьки не відпускали доньки без заручин, тому Честахівський і Маруся перед від'їздом навіть заручилися¹². 1 серпня пильний жандармський офіцер, той-таки Грибовський, допитав і Честахівського, який дав підписку, що негайно виїде до Києва (на виклик генерал-губернатора Васильчикова), проте заявив, що через хворобу зможе виїхати лише 3 серпня. Одначе зранку наступного дня Честахівський, щоб уникнути арешту, чим йому загрожувало даліше перебування в Київській губернії, переправився через Дніпро на лівий берег, до Полтавської губернії, у Прохорівку, де разом з матір'ю перебувала Маруся. Мабуть, Честахівський мав намір вертатися з Марусею до Петербурга відразу через Сіверщину, не заїжджаючи до Києва. Та тут же начальник Канівської повітової поліції

¹² Міяковський В. Грицько Честаховський. – С. 198, 199.

послав за ним одного поліцейського, а потім – другого. Честахівського знайшли в будинку Михайла Максимовича й відвезли назад до Канева. Там Грибовський узяв у нього нову підписку про негайний виїзд до Києва. Вирушив туди Честахівський пароплавом 3 серпня, очевидно, разом із Марусею, бо пізніше – 29 вересня 1861 р. – про ці події полтавський цивільний губернатор Олександр Павлович Волков так повідомляв київського губернатора:

«Последний раз он [Честахівський. – *Є.Н.*] приезжал в Прохоровку 2 августа, но для того, чтобы видетсья с своею невестою и её матерью, каневскою мещанкою, у которой в Каневе квартировал, и чтобы вместе с ними приискать себе землю для жительства в Прохоровке, где упомянутая мещанка издавна держит на откупе сады, – это было пред его отъездом 3 августа на пароходе в Киев. Внезапный выезд Честаховского из Канева произвёл тревогу в тамошней полиции, и за ним приезжали в Прохоровку два квартальных надзирателя, с которыми и возвратился он в Канев. После этого никаких уже толков о нём не было, кроме того, что он в Киеве, перед отъездом своим в Петербург, обвенчался на дочери упомянутой каневской мещанки [...]»¹³.

Чутки про вінчання Честахівського з Марусею у Києві були безпідставні: насправді шлюбу закохані не взяли (можливо, такі чутки поширювали Марусині родичі, яким не могла подобатися образлива для їхньої честі поголоска про те, що дівчина подалася з мужчиною до Петербурга невінчана).

Васильчиков вирішив за краще спекатися Честахівського, порушника місцевого спокою, підбурювача селян, і дозволив

¹³ НМТШ. – Інв. № А-123 – Арк. 198 зв, 199. Див. також рапорти начальника Канівської повітової поліції київському цивільному губернаторові – про затримання Честахівського у Прохорівці (Там само. – Арк. 102, 102 зв.), про вибуття Честахівського 3 серпня 1861 р., у присутності міського наглядача, на пароплаві до Києва (Там само. – Арк. 101, 101 зв.).

йому виїхати з Києва, а фактично вислав його назад до Петербурга, заборонивши водночас приїздити в Київську губернію без дозволу місцевої губернської влади та свого начальства, про що той мусив 5 серпня залишити підписку київському цивільному губернаторові Гессе¹⁴. 9 серпня Честахівський і Маруся вирушили до Петербурга¹⁵.

Про те, що Грицько Честахівський вивіз із Канева у Петербург «красавицу Марусю Гостривну», згадав свого часу київсь-

¹⁴ Смерть и похороны Т.Г. Шевченко: (Документы и материалы). – С. 144, 145.

¹⁵ *Міяковський В.* Грицько Честаховський. – С. 199. Про перебування і діяльність Честахівського у Канівському повіті див. також публікації інших першоджерел, які хоч і не містять згадок про Марусю, але дають змогу уточнити хронологію подій та інші фактографічні відомості: *Билык И.* [Рудченко И.] Тревога над свежей могилой Т.Г. Шевченка // Киевская старина. – 1886. – Кн. 4. – С. 708–728; Епизод на могиле Тараса Шевченка (Записка художника Честаховского). – С. 230–241; *А.Л. [Лазаревский А.]*. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 167–193; *Жур П.В.* Труды і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – К., 2003. – С. 475–480.

Принагідно зазначу, що на основі архівних матеріалів (донесень офіційних осіб, опитування свідків, дізнань підозрюваних) можна зробити висновок, що в Канівському повіті Честахівський спілкувався з простолюдом значно радикальніше, ніж подавав в офіційних записках і листах (остерігаючись перлюстрації). Щоправда, його національний та соціальний радикалізм зумовлювався не глибокими, тривкими переконаннями, а був радше авантюрний, як і він сам. У його поведінці було більше молодечого завзяття, гарячкватости, легковажности, бравади, аніж осмислених, цілеспрямованих дій. Не сподіваючись доносів і переслідування, Честахівський тримався з простолюдом нерозважно й необережно, дозволяв собі розбурхувати бунтарські настрої українських селян і міщан, зовсім не турбуючись про можливі негативні для них наслідки. Превентивні ж дії місцевої влади змусили його схаменутися, і він, наскільки відомо, вже ніколи більше до української національно-демократичної пропаганди не вдавався, хоча й до кінця життя зберіг свої національні почуття, любов до України, української мови та словесности.

кий громадівець Борис Познанський, який тоді проживав у селі Дударях Канівського повіту і приїздив до Канева, де познайомився з Честахівським і Марусею, яку запам'ятав і назвав у спогаді за дівочим прізвиськом її матері¹⁶.

Пізніше (1894 року) почуті від інших перекази про стосунки Честахівського з Марусею переповідав своєму небожеві Михайлові Володимировичу Тарновському Василь Тарновський-молодший. Як зблизилися художник і донька канівського рибалки, він, як і інші, не знав, але зауважив: «Чи було в Діда [так Честахівського на старості називали в Качанівці. – *Є.Н.*] справжнє почуття до Марусі, чи то був просто фізичний потяг до гарної дівчини, важко сказати. Хоча подальші вчинки Грицька свідчать скоріше про друге, ніж про перше припущення. Але те, що Марусю він закохав у себе і вона закохалася в Грицька з усією пристрасстю своєї молодості й недосвідченості – це не підлягає жодним сумнівам. Вона віддалася йому без опору, безрозсудно. [...] Батьки Марусі дізналися від дочки про наміри Гр[игорія] Мик[олайовича] взяти її до Петербурга і там з нею одружитися. Батько й мати заголосили: “Ні, не буде цього! Хто він такий? Як то можна йому вірити? Крутиться біля дівчини, голову їй морочить. Хіба так можна? Хоче одружитися? Нехай одружується. Хоч він їй і не пара. Нехай поберуться тут, у себе, в своїй церкві, а не десь на чужині. Загубить він тебе, доню, от що (та й край)! Ой лишенько! Ні, не буде цього! Ні! Ні!” Баба голосить, батько куйовдить чуба... Почалися нескінченні благання,

¹⁶ Познанский Б.С. Воспоминания // Украинская жизнь. – 1913. – № 5. – С. 41. У свій альбом для ескізів і нотаток Честахівський записав імена й прізвиська (прізвиська) тих, хто допомагав йому під час насипання Шевченкової могили 23 травня 1861 р., і серед них є: Оляна Гострівна, Марія Гострівна, Ганна Денисенкова (див. репродукцію у вид.: *Тархан-Береза З.* Григорій Честахівський та «змова» проти поміщиків на Шевченковій могилі. – С. 104, 105). Очевидно, Марія Гострівна – це та сама Маруся Денисенко, а Оляна Гострівна – її сестра; Ганна ж Денисенкова – також сестра або родичка.

вмовляння не губити, сльози... Врешті-решт батьки мали поступитися мольбам доньки і дозволити їхати, але... з однією умовою: після церковних заручин. [...] І раба Божа Марія була заручена з рабом Божим Григорієм. Тут обставини склалися так, що Гр[игорій] Мик[олайович] мав терміново залишити Україну. Влада дізналася, що Грицько займається пропагандою серед селян, і хоча йому вдалося відбратися, та Україну таки довелося полишити. Маруся поїхала з ним»¹⁷.

Повністю довірившись коханому, необачна дівчина невдовзі з'явилася в петербурзьких українських колах у національних шатах. Про її несподівану появу у помешканні Василя Білозерського, де відбувалися тоді зібрання петербурзьких українців, об'єднаних навколо «Основи», його дружина Надія Олександрівна згадувала:

«[...] в пору малороссийского увлечения некто Ч., малоросс по происхождению, привёз на один из наших, всегда многочисленных, *jours fixes*¹⁸, молодую красивую девушку из какого-то малороссийского села и представил её нам в качестве своей невесты. Маруся, так звали её, была разряжена, как куколка: в шитой малороссийской рубашке и с целой массой бус на шее и длиннейших шёлковых лент, самых ярких цветов, привешанных к её головному убору. Она, большей частью, молчала и только отвечала на вопросы, но, по-видимому, не особенно смущалась всеобщим, обращённым на неё, вниманием, тем более, что была без памяти влюблена в своего Г[риць]ко и везде чувствовала себя хорошо в его присутствии.

Из всех, бывших на вечере, один Н[иколай] Ив[анович] глубоко возмущился этой выставкой напоказ простой девушки из народа перед многочисленным разнообразным обществом, со-

¹⁷ *Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честавіського: Качанівка, 1887–1892. – С. 223, 224.

¹⁸ *Jours fixes* – певні, визначені дні (*фр.*); вечори для приймання гостей у призначений заздалегідь день тижня. – *С.Н.*

вершено неподходящим к ней по образованию и умственному развитию. После того Маруся стала довольно часто бывать в нашем доме»¹⁹.

Російські інтелігенти, що приходили на зібрання «основ'ян», із подивом сприймали появу серед них Марусі в національному одязі як незрозуміле виставляння напоказ простолюдинки, наївну й недоречну демонстрацію національно-народної самобутности, відповідну духові ліберального часу екзотичну дивовижу, про що згодом згадував Лонгин Пантелеев у статті «Основа», надрукованій у газеті «Русские ведомости» 29 липня 1903 р.: «На сторонних, то есть не на малороссов, бывавших на вечерах «Основы», недоумевающее впечатление производило присутствие на них некоей девы Маруси. Она была настоящее, в буквальном смысле, дитя народа, одета, конечно, в народный костюм. Я не скажу даже, чтобы она была очень красива, и не уверен, знала ли она до приезда в Петербург грамоту. Помнится, один художник вывез её с привольного юга в туманный Петербург, где она, по-видимому, должна была служить живым воплощением далёкой Украины. За ней ухаживали, оказывали всякое внимание, и, кажется, это наивное дитя природы скоро и Бог знает что о себе вообразило. Наконец она стала в тягость и была отправлена на родину; что с ней затем случилось, не знаю. Я упоминаю об этом незначительном эпизоде отнюдь не с обличительной мыслью, а просто время было довольно наивное, и многое, что не только теперь, но даже какие-нибудь два года спустя казалось смешным и не особенно умным, тогда делалось совершенно искренно»²⁰.

Зрозуміло, що таке суто зовнішнє сприйняття було поверховим і оманливим, тож природно, що воно обурило Марка Вовчка, яка знала правду про стосунки Честахівського та Марусі,

¹⁹ *Белозерская Н.А.* Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг.: Воспоминания // Русская старина. – 1886. – Кн. 3 (март). – С. 618.

²⁰ *Пантелеев Л.Ф.* Воспоминания / Вступит. статья, подгот. текста и примеч. С.А. Рейсера. – [М.], 1958. – С. 239.

трагізм її долі (від другої половини листопада 1862 року до другої половини січня 1863 року письменниця здійснила подорож із Парижа до Петербурга й назад²¹, тож, певно, в російській столиці чула від приятелів про тяжке становище Марусі; могла й сама познайомитися з нею). У листі до редакції «Русских ведомостей», написаному орієнтовно у серпні–вересні 1903 року, Марко Вовчок у дусі своїх незмінних демократичних симпатій до простолюду зауважила: «По восп[оминаниям] г. П[антелеева], Маруся представлена неотёсан[ной] простушкой, кот[орая] рада-радёхонька своей выставке на панск[ую] потеху, между тем в сущности было сов[сем] иначе.

Маруся любила вивезшего її художника и только в угоду ему терпела и эту угнетавшую и смущавшую её выставку и многое другое, уповаю на скорое избавление и на возвращение на родину. В ожидании жизнь девушки была очень горькая, но она с редкой стойкостью всё терпела и скрывала горе. Эта «дивчина из простон[ародья]» обладала так[ою] тонкостью чувств, какая найд[ётся] не у всяк[ой] из высокородья, хотя не зн[ала] грам[оты] и в образ[ованном] обществе могла счит[аться] дикаркою. Только раз вырв[алось] у неё признание, что худ[ожник] бил её, и вслед за тем она с так[им] рыд[анием] молила не выдать её, что трое слыш[авших] признание дали слово молчать.

Затем она стар[алась] уверить, что битьё – её выдумка, говорила о скорой свадьбе и счастливом будущ[ем] житъе. Свадьбы, конечно, не было...»²²

Логічно припустити, що сердешна Маруся довірливо призналася у своїй біді товариству з трьох жінок або принаймні трійці осіб, серед яких була бодай одна жінка, і що її зізнання чули Марко Вовчок і/або Надія Олександрівна Білозерська, яка також залишила спогад про нещасну наддніпрянку.

²¹ *Лобач-Жученко Б.Б.* Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – 2-ге вид., доп. – К., 1983. – С. 126–129.

²² *Вовчок Марко.* 283. До редакції «Русских ведомостей» // Твори: В 7 т. – К., 1967. – Т. 7, кн. 2. – С. 269 (опубліковано з автографа-чернетки).

Згодом Василь Тарновський так переказував своєму небожеві розповіді очевидців про Марусині відвідини літературних вечорів у Петербурзі: «Присутність серед цих освічених людей неписьменної селянської дівчини була незрозуміла. Не тому, що вона селянка, а тому, що оточення, куди вона потрапила, було для неї чуже. Розмовляти з тими людьми вона не могла, бо в неї не було з ними спільних тем для бесід. Тож вона мовчала або відповідала уривчасто на поставлені їй запитання. Сиділа вона завжди в кутку, тримаючи свого Грицька за руку (щоб не втік). До всього, що її оточувало, вона не мала жодного інтересу. В неї був один інтерес – Грицько. Вона була вся поглинута своєю пристрастю.

[...] Її оглядали як цікаву гарну ляльку. Можливо, навіть заздрили Честахівському, що йому дістався такий ласий шматок»²³.

Першим, хто опублікував відгук про Марусю і тим самим оприлюднив її ім'я у пресі, був Пантелеймон Куліш: у спареному одинадцятому-дванадцятому числі за листопад-грудень 1861 року «Основа» надрукувала його віршоване послання «До Марусі Т*». Куліш повернувся з України до Петербурга не пізніше 3 жовтня 1861 р.²⁴, а цензурний дозвіл на це число «Основи» дано 20 грудня 1861 р. Тож послання написане десь у цих часових межах, коли Куліш познайомився у Петербурзі з Марусею і чув її спів, про який згадує у вірші:

Не співай мені, землячко,
На чужій чужині,
Не нагадуй мені, сестро,
Рідної України.

²³ Тарновський М. Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892. – С. 224, 225.

²⁴ Див.: Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т. 1. – С. 197.

Твоя пісня пориває
Туди мою душу,
Де люблю я карі очі,
Та забути мушу²⁵.

Утім, звернене до Марусі послання насправді присвячене якійсь іншій «дівчині», котру кохає поет і котра залишилася в Україні. Тому своєму коханню Куліш вдячний за те, що воно повернуло йому поетичний дар – «тайну слова / Живого відкрило» (знову віршувати – після кільканадцятирічної перерви – він почав під час подорожі по Італії у червні 1861 року). Спів українки Марусі Т* «На чужій чужині» (здогадно, в Петербурзі у жовтні – грудні 1861 року) й нагадав йому про кохану в Україні.

Які підстави є ідентифікувати Кулішеву Марусю Т* з нареченою Честахівського? Річ у тім, що саме так – Маруся Т. – називає її Василь Білозерський у своїй передмові «Дві слові од нас» до пізнішої публікації – у дев'ятому числі «Основи» за 1862 рік – її двох листів до рідних. За рік перебування у Петербурзі Марусю навчили грамоти, й вона змогла писати рідною мовою листи до родини. Два з них, написані у серпні та вересні 1862 року, як показові щодо народної мови й надрукував в «Основі» під демонстративною назвою «Листи українки» редактор журналу Василь Білозерський, зазначивши у передмові зокрема: «Недавно оце – спасибі одному нашому приятелеві – дійшли до наших рук два листи нашої землячки, питомої щирої українки Марусі Т. З правобочної України, од Каніва, з-понад самого Дніпра завела її доля аж над холодну Ніву, у Питербурх; гарну й молоду квітку, випещену на волі ясним полуденним небом, доля пересадила у кам'яну столицю, що збудовалась посеред Финського болота, під сірим неприязним небом...

Прислухаймося ж, як відповідається в листах наша селянка *через год* розлуки з своїм рідним краєм, із своєю родиною.

²⁵ *Куліш П.* До Марусі Т* // Основа. – 1861. – № 11/12, нояб. и дек. – С. 11, 12.

Маруся Т. прибула сюди неграмотною. Печатаємо листи її з тою ж самою вимовою, яку ізнайшли в них, не переминяючи і не викидаючи ні одного слова»²⁶.

Марусині листи надруковано кулішівкою – так, як друкувалася «Основа», як, очевидно, навчили дівчину писати і як вона й писала. Першого листа написано, судячи зі змісту, невдовзі після православного свята Маковія (1 серпня), перед самим Спасом (6 серпня). Дівчина описує, як провела день «на Маковія» і вітає родину «із Пречистою, – бо Спаса минув» (як уточнює), і цей її вислів треба розуміти так, що поки дійде лист, то Спаса мине, а наблизатиметься Перша Пречиста (15 серпня). На те, що першого листа написано ще до Преображення Господнього, вказує опосередковано другий лист, у якому Маруся описує вже те, що робила на Спаса, тож другого листа написано після 6 серпня.

Згадка в Марусиних листах про Грицька (Григорія Миколайовича) як її обранця, підпис у першому з листів «Ваша *Марія* із Грицьком», а в другому – «*Марійка*» (а насамкінець «*Марія*»), а також вступна вказівка Василя Білозерського на те, що Маруся Т. потрапила до Петербурга з Канева, дають підстави безсумнівно ідентифікувати її з Марією Ничипорівною Денисенко.

У першому листі Маруся тужить за рідною зеленою Наддніпряниною, батьком-матір'ю, численною родиною, нарікає на свою відчуженість од кам'яного Петербурга, його мешканців, але про Грицька (Григорія Миколайовича) пише з любов'ю і повагою, судячи з дальших подій, – щоб не хвилювати батьків, братів і сестер:

²⁶ *Ред.* Дві слові од нас // Основа. – 1862. – № 9, жовт. (сент.). – С. 108, 109. Атрибуцію текстів, опублікованих в «Основі» за підписом *Ред.*, як таких, що належать офіційному редактору Василеві Білозерському, див.: *Дудко В.* Марко Вовчок у журналі «Основа»: реалії і міфи // Спадщина: Літературне джерелознавство. Текстологія. – К., 2007. – Т. 3. – С. 45.

«Здорóвинькі були, моя ненько, моя рідна родинонько, моя свята Українонько! [...] Ізкажіть мині, [...] чи ви весиленько та здоровенько це літичко ізжили, чи ні? Хочитця знати мині... чи, може, так, як ми на чужій чужині, що ни знаєм, коли наставало святе літичко, а коли минуло; бо тут усе холодно та дощі йдуть [...].

То усе Григорій Миколайович низдужав, сердешний, а я була у чужих людей – училась платя шить; бо тіх нима людей, у котріх я була зімою (вони поїхали на Вкраїну з Богом, – добрі були, спасибі їм!). А мене Грицько Миколайович оддав до папів ниокаянніх, щоб більше навчиця, щоб було з чим їхать додому. Та я сама бируся, щоб ни дурно була у цьому болоті, та й Гриць усе на мене здоров'я убив, сердешний, до мене ходячи та за мою науку клопочучи. І частенько приходить до мене, – і гулять ходимо вкуші [...]. А хоть і підим, то що побачим? – Дорога каміна, стіни муровані, хати виликі [...]; та нима ні двора ні кола, ні садочка, ні травиці; то що ж? куди ни глянь, то чужий край, чужі люди, – то на що подивишся, чим порадуєшся ради літа? [...] Господи! Частенько про свою Україну згадую, що так там гарно та весило, та зелено, – Боже мій! А я тільки й побачила рай на Маковія [...], устала раненько, прибралась гарненько – так, як і дома, – та ни до церкви, – та і сіла шить (бо тут і у ниділю роблять). [...] Коли гульк: приходить Грицько та й каже: «Це ви робите? А я думав, що ти у церкві. Я б хотів, щоб до церкви піти – ти б побачила, як тут святять воду». [...] Ну, що ж там, моя родинонько, бачили, то ниможна і розказать. Що там було людей, попів, чинців і найстарших, то хиба тільки у Києві їх більш є [...].

Так ми після цього пішли на кладовище, туди, де перш Батькова Тарасова Шевченкова могила була. [...] І дуже тут гарно: і церковця, і гай величенький, і луг зелененький; а далі слобідка і край моря починає, і далеко-далеко виднієця море. І огороди є; у горóдах чого там нимає?! [...] усе, що згодне для господи – тільки батька та матирі нимає. Якби родина, Господи, то можна

і раєм назвати, бо так гарно, що ниможна! [...] Там продають і намисто – так міні Грицько купив разочок блакитного, на пам'ять Батька Тараса».

Другого листа написано десь у середині вересня, як видно зі змісту Марусиного повідомлення: після Спаса Грицько прилаштував її у слобідці верст за двадцять од Петербурга й за годину їзди потягом, і вона живе там уже цілий місяць (це була, як можна здогадуватися з листа, одна з хат коло Троїце-Сєргієвої чоловічої п'устині, тобто монастиря, поблизу станції Балтійської залізниці Сергієво, що у Петергофському повіті)²⁷. Якщо вірити Марусі, Честахівській таки опікувався нею, а все ж у другому листі вона ще більше нарікає на своє життя у петербурзькій чужині, знаходячи відраду хіба що в сільській місцевості, де почувася себе краще, ніж у кам'яній столиці:

«Здоровинькі були, мій таточку і матінко моя любі, ріднесинькі! І братіки, й систриці, і нивістонько Хтодосою з Романцем, і вся люба родино, моя ріднесинька Україно!

На Спаса були ми у знайомих, у наших людей, і обідали, і дуже гарненько було. Спасибі їм, добрі люди, – зовсім такий обід, як у нас на Спаса: і мидок, і пирожечки, і усе. [...] І тут я усе розказала про свою науку і про тих цапів ниокаянних, де я училась, – що які-то люди нипевні! Що понапиваюця, та б'юця, та лаюця погано, що ни можна і сказати! Так я Грицькові Миколайовичові ни казала, бо він, сердешний, усе низдужав, і без моїх розговорів йому тяжко було; так я боялась, щоб його ни потурбувати [...]. А тепер, хвалить Бога милосердного, здоров, так я усе розказала; а він пішов та добре вилаяв їх, а мене одибрав од тих людей. [...]

Та ще Грицько сказав, що коли хоч, то поїдьмо у монастир – тут недалечко; верстов двадцять од гóрода є слобідка і там мана-

²⁷ Цензурний дозвіл на дев'яте (вересневе) число «Основи» за 1862-й рік дано 1 листопада 1862 р., тож у ньому ще можна було вмістити і вересневий лист Марусі.

стир, і зовеця Сергій, – то поїдьмо – на машину сядим²⁸. За один час там будим. [...] А тут [...] Господи Боже мій, чого тут нема! Поле велике, ліс здоровий, море широке далеко синіє [...]; і церкви хороші, і хати трошки схожі на наші, і люди убогі, і травиця зеленіє, і жито половіє; [...] Усе знайшла... тільки, тільки одної родиньки ни найшла, моя матінко, моя рідна родинько, моя свята Україненько! Господи, як міні подобалось, що так гарно! І я така рада була, що Грицько, дивлячись на мене, та й каже: «Коли тобі подобалось, то останься тут: провітись після цапиного духу на вільнім повітрі; і будиш до церкви ходиш молитися Богу за батька й неньку і усю родиньку, щоб були здорові, а для себе просить у Бога талану, і на поле ходитимеш; а я буду приїздить одвідувать тебе». Так я оце як почувла, моя матінко, то аж пирихристилась, що у такому раю зостануся! Так Грицько сторгувавсь з людьми за те, що я буду у їх (*у чужих людей*) то по гривинику за сутки – що своє їсти, а тільки у їх ночувати. То ми думали, що на тиждень я остануся, аж хвалить Господа милосердного, що місяць пробула, та й ни хочиця у город їхать; бо Грицько привіз на спідницю, на корсет, на хвартушок і полотенця на сорочечки. То я поки пошила та листи вам написала, так стільки пройшло: цілий місяць! [...] Ми, дякувать Богу, здоровенькі; тільки у мене зуби болять та коси лізуть: кажуть, тут така вода і таке повітря».

²⁸ Тобто на потяг. Монастир називався Троїце-Сєргієва, або просто Сєргієва пúстинь, а перша церква в ньому, повністю перебудована у 1850-х роках у візантійському стилі, – храм преподобного Сергія Радонезького. Її описав настоятель монастиря архимандрит Ігнатій у брошурі «Храм преподобного Сергія в первокласной Троицкой Сергиевской пустыни» (СПб., 1860. – 8 с.). Залізничну платформу Сергієво відкрито 1857 року (тепер це станція Володарська). Що йдеться саме про чоловічий монастир, свідчить дальша згадка в листі: «На Здвиження я була у церкві і усе бачила, як хреста воздвигали. [...] Так, як ченці заспівають, то мов тебе на крила підіймають [...]». – Є.Н.

Маруся признається, що не має здібностей до навчання і що Грицько дорікає їй за це, ставлячи в приклад її сестру Горпину: «[...] Горпина – козир-дівка хоч куди! Бо її і Гриць дуже хвалить, що, каже, якби її стільки поучить, як мене ўчить, то б вона *угору плювала, а в рот хватала*; а я так ни вмю²⁹. Та що! За це нічого: як Бог дав, так і буде. [...] Та й просить, щоб Господь дав [...] міні пам'ять навчиця. [...] Я б усього навчилась, і охота є, та кибети немає [...]. Уже Грицько, сердешний, дуже турбуєця, щоб із мене були люди, та я й сама бирусь що можна, та й він, сердешний, біга, клопоче за мою науку і щоб я ни скучала між цапами. [...] то він приїздить щониділі або сиред тижня прилитить та усього понавозе, як орел до дитини».

У Марусі зривається жаль за свій необдуманий вчинок, зринає каяття, вона прозраджується з тим, що її стосунки з Грицем складаються не так, як гадалося, але водночас донька намагається всіляко заспокоїти батьків і застерегти їх, щоб не вірили поганим чуткам про неї та Грицька, хоча, навпаки, її запевнення викликають радше тривогу: «[...] міні нічого і Бога гнівить, міні добре, – мене і жалують; аби тільки Гриць здоров був. [...] А як Господь pomoже приїхати та з'їхатись до купи, то й побачите, що так ніначе з того світа вирвалась і усе те бачила, що у пеклі робиця: така свята та Божа буде ваша дочка Марійка. Тоді усі здивуетесь, що де та ділась гордість, де ті примхи, де дурний розум? Усе те осталося в чужіх людях! Бо чужі люди зроблять з дурного розувною, а злого – доброго. Тільки ви ни журітесь, моя матінко, та й людей ни слухайте, хто що ни говоритиме, бо

²⁹ «Горпина Денисенкова» згадана у складеному Честахівським переліку канівських дівчат і жінок, які йшли за домовиною із прахом Шевченка на Чернечу гору (див. одиницю зберігання № 59 серед матеріалів, що надійшли до Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України згідно з «Актом передачі рукописів, фотооригіналів, рисунків, документів, що тимчасово зберігалися в Українській Вільній Академії Наук у США, у Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України»).

люди Божі – собаки, то вони скажуть, що й на вирбі груші ростуть; та ні пак – *ни в ті взулась*. А ви на одного Бога надійтесь. [...] Спасибі Богу і вам, і Грициві: міні ні можна сказати, що горе [...].

Ходим і гулять, і у царськiм гайку були (в Стрільнинськiм саду) [...]».

Примiське дачне селище Стрiльна знаходилося на тiй самiй залiзничнiй вiтцi, що й платформа Сергiєво, власне, перед нею, на пiвденному березi Фiнськoї затоки. Ще Петро I розбудовував Стрiльну пiд Петербургом як замiську резиденцiю, за його часiв i закладено Стрiльнинськiй (Костянтинiвськiй) парк. Вiд початку ХІХ столiття в околицях Стрiльни складалася дачна мiсцевiсть. Позаяк Марусi остогидiли кам'яні краєвиди Петербурга, Честахiвськiй влаштував iї прогулянки на природi (мабуть, од слобiдки, де вiн тимчасово знайшов iї притулок, ходили пiшки – до Стрiльни рукою подати).

Та все ж пiд зиму Маруся мала перебраться назад до Петербурга: «[...] я скоро поiду у город, у науку, бо й так забарилася».

У листi Маруся подавала батькам надiю, що приiде додому разом iз Грицьком:

«[...] я навчусь, та приiдим, то тодi вам полегшає»; «[...] не продавайте телятки, бо ми дуже радi, що хоч на хазяiство заклунулось, – нixай буде хоч бичок; а хто глядiтиме i напувати-ме, то ми такого гостинця привиземо, що ну!»³⁰

Василь Бiлозерськiй у передмовi до «Листiв українки» називає дiвчину так, як i Кулiш у назви-присвятi вiршованого послання, – Маруся Т. Звiдки взялося оте Т. – невідомо. Мало б бути Д. (Денисенко або, за тодiшньою народною традицiєю називання доньок вiд батькового прiзвища, Денисенкiвна) чи принаймнi О. або Г. (Острiвна / Гострiвна, як називали iї в Каневi, переносячи на неї дiвоче прiзвище матерi). Висловлю здогад, що у Петербурзi дiвчину могли прозвати Маруся Тарасiвна на знак

³⁰ Листи українки // Основа. – 1862. – № 9, жовт. (сент.). – С. 108–115.

того, що Честахівський знайшов її в Каневі, піклуючись там про впорядкування Тарасової могили. Або цим прізвиськом могли підкреслювати, що її привезено з-під Тарасової гори. А хто її так прозвав? Чи не Куліш, майстер давати псевдоніми літераторам? А вже за ним, після того як він публічно, в «Основі», ужив щодо дівчини криптонім Маруся Т*, його повторив Василь Білозерський, публікуючи її листи? Чи хтось інший прозвав дівчину Марусею Тарасівною, а Куліш і Білозерський лише оприлюднили це прізвисько, поширене серед Петербурзької української громади? Ці запитання поки що залишаються без відповіді.

Правдоподібно, схвильований лихою пригодою, що трапилася у Петербурзі з Марусею із Канева, Куліш присвятив їй послання «До землячки» (Основа. – 1862. – № 2; під псевдонімом *Т. Вешняк*). Цензурний дозвіл на це число журналу дано 23 березня 1862 р., тож вірша було написано не пізніше березня того-таки року, в Петербурзі, де Куліш перебував принаймні від 3 жовтня 1861 р. до травня 1862 року³¹. Послання починається зверненням:

Українко, рідна сестро,
Пташко полохлива!
Куди се тебе замчали
Необачні крила? –

і далі йдеться про біди, що їх зазнала і ще мусить зазнати на чужині зраджена дівчина, яка, втім, сама

Полинула в чужу землю
З рідної України,
Проміяла рідну сém'ю
На чужу чужину.

Вірш пройнятий щирим співчуттям до «безталанної дочки», за якою «тужить» «на Україні ненька» і яка прирекла себе

³¹ Див.: *Нахлік С.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т. 1. – С. 167, 197.

на недолю тим, що необачно «рідну родину / Проміняла на зрад-
ливу / Невірну дружину».

Гірка, гірка серцю зрада
Дома на Україні,
А ще гірша, а ще тяжча
На чужій чужині, –

співпереживає дівчині поет³².

Що вірш «До землячки» звернений до Марусі Денисенко, свідчать, зокрема, Кулішеве називання її землячкою в іншому вірші – «До Марусі Т*» («Не співай мені, землячко»), а також у пізнішому (і далі цитованому) листі до Михайла Максимовича («Землячка Ваша Маруся»).

Тим часом привертає увагу вірш Олександра Кониського «Грішниця», уперше надрукований 7 (19) липня 1862 р. у львівській газеті «Слово» із зазначенням місця написання і дати: «П о л т а в а , 1862». Чи не є цей вірш полемічною відповіддю на Кулішеве послання «До землячки»? У своєму вірші Кониський став на захист якоїсь дівчини, палко й самовіддано, проте необачно закоханої в нареченого, котрий виявився не гідним її щирої любови. Водночас у вірші мовиться з різким осудом про тих бездушних моралізаторів, які спішать зверхньо дорікати сліпо закоханій дівчині за її мимовільний «гріх»:

Не дорікайте їй гріхом,
Ви більш її грішили,
Не дорікайте женихом –
Вона його любила.

Не дорікайте їй за те,
Що серця не спинила
І чувство чистее святе
Не знать з ким поділила.

³² *Вешняк Т. [Куліш П.] До землячки // Основа. – 1862. – № 2, лют. (февр.). – С. 81, 82.*

Не дорікайте серцем їй,
Ви серце занедбали
Їй холодний розум свій³³
До серця прирівняли.

Не дорікайте бідній їй,
Із вас ніхто не бачить,
Як тяжко їй самій,
Як в неї серце плаче.

Для вас чудна свята любов,
Самі ви не любили,
Вам: «Зуб за зуб, а кров за кров»,
Ви злом за зло платили.

Не дорікайте, кажу знов,
Хто з вас не согрішає?
Вона любила: за любов
Сам Бог гріхи прощає!³⁴

Наразі мені не вдалося знайти жодних відомостей, які давали б підстави твердити, що вірш стосується до якоїсь «грішниці»-полтавки, знайомої Кониському, чи що полтавський поет відгукнувся на Кулішеву публікацію в «Основі». Та варто взяти до уваги те, що, листуючись і зустрічаючись із петербурзькими громадівцями та особами, що спілкувалися з ними, Кониський, найпевніше, мав би виявитися втаємниченим у невтішну долю Марусі Денисенківни, а знаючи про любовні романи Куліша на зламі 50–60-х років, причому поступившись йому в боротьбі за серце полтавки Ганни фон Рентель³⁵, був налаштований до зна-

³³ У передруку «Грішниці» (за першопублікацією) у виданні: *Кониський О.Я.* Оповідання. Повість. Поетичні твори / Упоряд. і приміт. М.Л. Гончарука. – К., 1990. – С. 514, 515 – цей рядок подано неточно: І холодний розум свій.

³⁴ *Кониський А.Я.* *Грішниця* // Слово. – 1862. – Ч. 53. – 7 (19) юлія. – С. 209.

³⁵ Див.: *Нахлік Є.К.* Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша: Документально-біографічна студія. – К., 2006. – С. 154–178.

ного письменника досить критично, хоча й підтримував з ним товариське ділове листування. Чи не є натяком на позашлюбні романи Куліша вже сам початок вірша: «Не дорікайте їй гріхом, / Ви більш її грішили [...]»? Тож можна хіба що на основі тексту «Грішниці» припустити, що в ньому Кониський міг своєрідним чином вихлюпнути затаєне почуття образи на Куліша, дати волю доти стримуваному бажанню помсти, витіснивши його в поетичну творчість. Якщо справді так відбулося, то Кониський у запалі тенденційно потрактував Кулішеве послання «До землячки», де висловлено не так дорікання, як співчуття безталанній дівчині, хоча й напроорочено їй загибель «у чужому краї». Зрештою, полемічне вістря «Грішниці» Кониського могло стосуватися не лише до Куліша, а й до інших земляків, які співчутливо-осудливо обговорювали долю підманеної наддніпрянки.

Стосунки Марусі з Честахівським і справді вже навесні 1862 року не були такими ідилічними, як описувала дівчина в листах до рідні. Надія Білозерська згадувала: «Весьма возможно, что Ч. был действительно влюблён в девушку, когда посватался к ней и исполнил церемонию обручения, без которой родители не соглашались отпустить дочь в Петербург. Но прошло некоторое время, и он счёл лишним связывать себя браком, откладывал свадьбу на неопределённое время и прежде чем окончательно покинуть несчастную Марусю, стал всё хуже и небрежнее относиться к ней. [...] Не помню, услышала ли я через других или сама Маруся рассказала мне о своём печальном положении, но я решила добыть денег, чтобы дать ей возможность вернуться на родину».

Надія Олександрівна звернулася насамперед до Миколи Костомарова, «зная искреннее участие, которое он принимал в судьбе девушки», і він з першого ж слова пожертвував на її користь статтю, прочитану на якомусь літературно-музичному вечері. У відписі Білозерській від 5 квітня 1862 р. Костомаров пропонував навіть дві статті: «Марусе я на первый раз окажу вот какую помощь: читаю я завтра на вечере две статьи: обе я отдам

Вам в полное распоряжение; Вы имеете пути к журналам: продайте их и деньги обратите в её пользу».

Пишучи до Білозерської наступного дня, Костомаров обстоював два можливі радикальні виходи у Марусиному становищі: «Расспросите Марусю. Статья моя в её пользу; может быть, удастся собрать, кроме того, некоторую сумму; если не удастся их женить, то непременно следует вырвать эту бедную жертву из рук этого... [купюра, позначена трикрапкою, належить Білозерській. – С.Н.]».

Гроші було вручено Марусі, але тоді вона тимчасово помирилася зі своїм коханим і залишилась у Петербурзі, як зауважила Білозерська, «на новые терзания»³⁶.

Оскільки через деякий час Честахівський знову став поводитися з Марусею дуже грубо й навіть жорстоко, то нею мусила заопікуватися українська громада Петербурга. Далі турботу про Марусину долю виявляв Костомаров. У листі до Надії Білозерської від 20 травня 1863 р. він знову обмірковував два шляхи виходу із ситуації, що дедалі ускладнювалася через небажання Честахівського повінчатися зі звабленою дівчиною, і побоювався вже за саме її життя, позаяк ішла мова про те, щоб не хто інший як Честахівський одвіз її назад в Україну: «О Марусином деле я Вам скажу, что Ч. ... [тут і в наступній фразі Білозерська вилучила якесь слово, що вкрай негативно характеризувало Честахівського. – С.Н.] ибо жениться не хочет, удобно ли ... доверять несчастную обманутую им девушку, чтобы везти её к родителям, которых он обманул разом! А что, если он её на дороге отправит на тот свет. Тот, кто способен так бесцеремонно обращаться с честию женщины, способен и на душегубство. Примите это к сведению. Не написать ли к родным Маруси всю подноготную и попросить ответа: согласны ли они её принять? А между тем насесть на Ч. Он должен жениться».

³⁶ *Белозерская Н.А.* Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг.: Воспоминания. – С. 618–621.

Бідолашна дівчина знайшла притулок у сім'ї Василя та Надії Білозерських, де взялася бути нянькою. Надія Олександрівна згадувала про петербурзькі прогулянки з нею, своїм трирічним сином Тарасиком і Костомаровим: «[...] если была хорошая погода, то мы совершали далёкие прогулки по парку, большей частью в сообществе моего маленького сына и Маруси, по-прежнему одетой по-малорусски и украшенной бесчисленным множеством бус и лент и поэтому представлявшей довольно своеобразное явление среди модной павловской публики. В это время она жила у меня и добровольно взяла на себя обязанность няньки. Н[иколай] Ив[анович] относился к ней с неизменным участием и всегда искренно жалел её, когда видел особенно печальной и молчаливой»³⁷.

Як виявилось, Честахівський уже був одружений³⁸ і, зваблюючи дівчину, не мав гадки побратися з нею. Для Марусі це

³⁷ Там само. – С. 628, 635. Син Василя і Надії Білозерських Тарас, названий так на честь Тараса Шевченка, який був йому хрещеним батьком, народився 16 березня 1860 р. (див. датованого цим числом листа Вас. Білозерського до Т. Шевченка: Листи до Тараса Шевченка / Ред. тому В.С. Бородин. – К., 1993. – С. 145). Про долю Т.В. Білозерського див.: *Барабаш Н.О.* Рід Білозерських і культурний світ України ХІХ – початку ХХ століть. – К., 2007. – С. 63, 64, 214, 248.

³⁸ Це підтверджується його формулярним списком, що наприкінці 1920-х рр. зберігався у Петербурзі в Архіві Департаменту геральдики Урядового Сенату: «Вперше з цього формуляра довідуємося, що Честаховський був одружений теж з військовою поселянкою і мав дочку. Його жінка Докія за весь час перебування Честаховського в Академії, а потім на службі (1842–1883 і пізніше) жила окремо в Новій Празі, Олександрійського повіту, а дочка в Одесі» (*Міяковський В.* Грицько Честаховський. – С. 192, 193). За іншим джерелом, Честахівський уже чи не на 1 січня 1841 р. був одружений з Параскою Максимовою та мав чотирирічну доньку Євдокію (*Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892. – С. 232, примітка Мих. Тарновського). Виїхавши 1843 року, за велінням Миколи І, до Петербурга на службу до Головного управління корпусу інженерів військових поселень і відтоді навчаючись там в Імператорській академії мистецтв (Там само. – С. 232; *Затенацький Я.П.* Т.Г. Шевченко і художники-крі-

означало перебувати у цілковито безправному становищі. До того ж, імовірно, крім цієї зовнішньої перешкоди (заручений формально перебував у церковному шлюбі), у Петербурзі під її тягарем з'явилася і внутрішня: невідповідність характерів, освіти, культури, душевна дисгармонія. Коли минало почуттєве захоплення, Честахівський почав помічати Марусину нездатність швидко засвоювати нові знання, про що дівчина відверто писала у другому з цитованих листів до рідних. Неосвічена простолюдинка стала обтяжувати його. За тогочасних умов це виліалося для обох не лише у психологічну та моральну, а й суспільну драму, надто ж для зарученої дівчини.

Клопоти з поверненням Марусі на батьківщину затяглися до вересня 1864 року, й у них брав участь також Куліш, який знав канівську землячку ще з осені 1861-го. Приїхавши до Петербурга на початку березня 1864 року³⁹ й зайшовши до молодого подружжя Карпа Івановича та Зінаїди Миколаївни Білозерських, він випадково зустрівся у їхньому помешканні з Честахівським, до якого вже ставився тоді неприязно, бо зневажливо відгукнувся про нього в тодішньому листі (від 6 березня) до Миколи Даниловича Білозерського, Карпиного дядька: «Видел я Вашу молодую чету собственными глазами. Зинаида Николаевна возится с огромным чёрным псом [...]. Застал я у них только быка Честоховского, мычащего бессознательно, что случится. Немного чести быть предметом его тупых восторгов»⁴⁰.

паки. – С. 21; *Тарахан-Берега* З. Григорій Честахівський та «змова» проти поміщиків на Шевченковій могилі. – С. 96), Честахівський, по суті, покинув дружину й доньку в рідному посаді.

³⁹ У Петербурзі Куліш перебував від 2 березня до середини травня 1864 року (див.: *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т. 1. – С. 211–219).

⁴⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського НАН України. – Ф. І. – № 29049. Про Карпа Івановича Білозерського та його дружину Зінаїду Миколаївну з роду Острианських див.: *Барабаш Н.О.* Рід Білозерських і культурний світ України ХІХ – початку ХХ століть. – С. 52, 247.

У березні того-таки року Куліш листовно просив Михайла Максимовича, який жив у рідних краях Марусі, переговорити з її матір'ю, чи не прийме вона до себе нещасну доньку: «Землячка Ваша Маруся, дочь підгірнього каневского рыбака, ошиблась в своих мечтах о счастливой жизни. Оказалось, что её возлюбленный женат и потому не может поставить её в незазорное положение. Она решила вернуться к матери, но боится появиться очей. Передаю её покорнейшую просьбу переговорить с её матерью, которая у Вас бывает, и уведомишь меня, может ли эта сестра Шевченковой Катерины вернуться в родную хату. Детей у ней нет, и она всё ещё похожа на прежнюю Марусю. Может быть, на берегах Днепра-Славути она найдёт себе жениха; а здесь ей придётся погибать сиротою. Маруся не недостойна Вашего участия. Кроме её несчастной ошибки, которая, вероятно, повела её к излишней близости с обманщиком, я ничего предосудительного за ней не знаю»⁴¹.

Маруся й сама звернулася до Максимовича з листом, під яким підписалася *Маруся Українка*, – певно, наслідуючи назву, під якою опубліковано її листи в «Основі», – «Листи українки». У листі до Максимовича вона також послугоувалася кулішівкою. Навряд щоб Куліш правив цього листа, бо він рясніє орфографічними помилками (частину таких помилок, очевидно, було виправлено під час публікації в «Основі» Марусиних листів до рідних): «Будте ласкаві, щирій козаچه, добродію, я вас дуже прошу пириговоріть зматірю замене чи приймуть вони мене, як я приїду сама, чи ні, бо мабуть Грицько нипоїде, то будьте ласкаві скажितь матирі нихай порадяця збратами, чи луче як я приїду, чи щоб тут була, як вони скажуть, то я так зроблю. Маруся Українка»⁴².

У вересні 1864 року дівчина вирушила на батьківщину. Костомаров дав їй рекомендаційного листа, датованого 8 вере-

⁴¹ Данилов В. Матеріали для біографії Н.И. Костомарова // Україна. – 1907. – Кн. 11/12. – С. 228.

⁴² Там само.

сня 1864 р., до Максимовича (він одержав його, згідно з власноручною поміткою на конверті, 27 вересня). Щиро переживаючи за долю звабленої й покинутої дівчини з простолюду й палаючи гнівом на спокусника, Костомаров душевно просив свого колегу-історика заопікуватися Марусею і водночас піддати публічному осудові негідний вчинок колишнього громадівця, щоб у народу не закрадалося недовіри до прихильної до нього інтелігенції: «Удостоите участием Вашим бедную Марусю: она Вам уже известна, пристройте её с родом-племенем, и, если можно, доставьте ей возможность жить честным трудом. Очень прискорбно, что мерзавец Честаховский, погубивший эту девушку, приезжал в Украину с телом Шевченка и таким образом положил пятно на патриотическое дело, которое ему имели неосторожность доверить. Надобно стараться, чтоб имя его было предано достойному презрению, но чтоб народ не был расположен по этому несчастному примеру встречать с подозрением всякого, кто к нему обратится в интересах народности. Надобно бы напечатать о поступке Честаховского, между прочим»⁴³.

Позаяк Петербурзька українська громада нічого не знала про дальшу долю «канівської Марусі», то Куліш у наступному листі до Максимовича, написаному, як можна здогадуватися з його змісту, в середині жовтня 1864 року⁴⁴, просив його повідомити, чи прибула вона в рідний край, а заодно сповістив, що громадська рада 11 жовтня позбавила Честахівського звання громадянина й визнала його негідним спілкування з чесними людьми. При цьому від імени петербурзьких громадівців, які у зв'язку з цим прикрим випадком непокоїлися за свою репутацію, Куліш просив Максимовича «при случае сообщить об этом [покаранні Честахівського. – *Є.Н.*] кому следует, чтоб не

⁴³ Там само. – С. 228, 229, 233, 234.

⁴⁴ У Петербурзі Куліш знову був восени 1864 року – до 23 жовтня (див.: *Нахлік Є.К.* Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель: У 2 т. – Т. 1. – С. 220).

считали нас равнодушными к таким подлостям и тиранству, какие дозволил себе Честаховский относительно Маруси»⁴⁵.

Відпис Максимовича не відомий, а за чутками, що нібито поширювалися серед петербурзької громади, Маруся, позбавлена чести, піддалася спокусам інших звабників і стала повією. Щоправда, наводячи ці чутки, Володимир Данилов не вказав іншого джерела, крім натяку у спогадах Надії Олександрівни Білозерської⁴⁶, але вона лише зазначила, що, за непідтвердженими чутками, Марусю на батьківщині «постигла ещѣ более печальная судьба», ніж у Петербурзі, проте не сказала, яка саме⁴⁷. Тож невідомо, чи Данилов дізнався про ці чутки з якогось іншого джерела, чи просто домислив те, про що, як гадав, «глухо говорит Н.А. Белозерская». А за версією, що її переповіла Марко Вовчок, «отосланная на родину, на позор семье, она [Маруся. – С.Н.] скрыла беременность, умертвила ребёнка, попала под суд, была приговорена к ссылке, но скоро умерла»⁴⁸.

Костомаров, Куліш та інші петербурзькі громадівці, за ними Василь Тарновський-молодший і його небіж Михайло Тарновський⁴⁹, а відтак дослідники Володимир Данилов⁵⁰ і Василь Доманицький⁵¹ різко осудили Честахівського за зваблення наївної дівчини, перетворення її на нову Катерину, що було гіркою насмішкою над повчальним змістом Шевченкової поезії, за моральну невідповідність цього блюзнірського вчинку, здійсненого під час упорядкування Тарасової могили, шляхетній справі перепоховання тіла покійного, яку йому доручила Петербурзька українська громада і з якою він, попри все, добре дав собі раду.

⁴⁵ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 229.

⁴⁶ Там само. – С. 229, 230.

⁴⁷ *Белозерская Н.А.* Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг.: Воспоминания. – С. 635.

⁴⁸ *Вовчок Марко.* 283. До редакції «Русских ведомостей». – С. 269.

⁴⁹ *Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892. – С. 224–226.

⁵⁰ Данилов В. Материалы для биографии Н.И. Костомарова. – С. 226, 227.

Тим часом, думається, поведінка Честахівського в обох випадках зумовлювалася його характером, в якому було щось від одчайдуха, авантюриста. Саме завдяки цим якостям він, мабуть, і взявся за нележку й непевну справу перевезення і перепоховання Шевченкового праху. Поміркованій, статечній, сімейній людині важче було знятися в далеку дорогу, а то більш на таке ризиковане діло. Чомусь ніхто інший із петербурзької громади, крім 27-річного Олександра Лазаревського, який, утім, мав свій інтерес у Чернігові⁵², не виявив рішучості виконати Шевченків заповіт – поховати його над Дніпром. А Честахівський зробив це з ентузіазмом і на совість – за свідченням його тодішнього помічника, згаданого Лазаревського, «*свято* исполнил возложенную на него миссию»⁵³. Ба більше, Честахівський залишився у Каневі

⁵¹ *Доманицький Вас.* Одна з «Катерин»: (Матеріал для драми з життя «українофілів» 1860-их років) // Літературно-науковий вістник. – 1909. – Т. 47. – Кн. 7. – С. 70.

⁵² Від 22 червня 1860 р. Олександр Лазаревський працював у Петербурзі урядовцем Археографічної комісії при департаменті Міністерства народної освіти, але бажав долучитися до реалізації в Україні царського закону від 19 лютого 1861 р. про скасування кріпащини. Йому вдалося знайти вихід на відомого діяча реформи, товариша міністра внутрішніх справ Миколу Мілютіна, який після зустрічі з Лазаревським написав листа до чернігівського губернатора Сергія Голіцина, рекомендуючи йому Лазаревського на посаду члена від уряду при з'їзді мирових посередників. Тож відразу після перепоховання праху Шевченка Лазаревський із Канева заїхав до матері у Гирявку Конопотського повіту Чернігівської губернії, а одержавши там повідомлення, що його чекає губернатор, поспішив до Чернігова, де й був призначений на бажану посаду [Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902): Матеріали до його біографії] // Україна. – 1927. – Кн. 4 (23). – С. 33, 34]. Щоправда, 8 липня 1861 р. Лазаревський ще раз приїжджав до Канева, щоб бути присутнім на відправі того дня панахиди над Шевченковою могилою [див. листа начальника Канівської повітової поліції до київського губернатора від 15 липня 1861 р.: Смерть и похороны Т.Г. Шевченко: (Документы и материалы). – С. 103].

ще майже на три місяці для впорядкування Тарасової могили, активно розповсюджував там українські книжки. Щоб мати змогу якомога довше залишитись у Каневі, надіслав у Петербург до Капітулу орденів, де перебував на службі, лікарське свідоцтво про свою «хворість»⁵⁴ – найпевніш, фіктивне⁵⁵. (Перед тим, виїжджаючи 26 квітня з Петербурга за дорученням Громади для супроводу труни з тілом поета⁵⁶, Честахівський у зв'язку з цією подорожжю дістав од начальства дозвіл на 28-денну відпустку в Київську губернію⁵⁷. Термін її збігав 23 травня.)

Саме Честахівський вибрав місце поховання. Спочатку в Києві, усупереч попередньому рішенню місцевої громади, він наполіг, щоб поета поховали не тут, а в Каневі. Авантюрна

⁵³ А.Л. [Лазаревский А.]. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 168. За словами Лазаревського, «Г. Н. Ч[естаховск]ий был главным распорядителем проводов и похорон, а пишущий эти строки был лишь его, так сказать, помощником» (Там само. – С. 167).

⁵⁴ Див. його листа до Федора Черненка від 9 червня 1861 р.: Там само. – С. 171.

⁵⁵ У рапорті від 15 липня 1861 р. канівський повітовий стряпчий повідомляв київського губернатора: «Все действия Честаховского возбуждают сильное подозрение. Он являлся в полицию, прося отнестись к Капитулу орденов [...], что он не может по болезни отправиться туда, но старший заседатель полиции под благовидным предлогом отклонил удовлетворение его ходатайства и предупредил о том городского врача» [Смерть і похорони Т.Г. Шевченка: (Документи і матеріали). – С. 100].

⁵⁶ [Белозерский В.] Значение Шевченка для Украины. Проводы тела его в Украину из Петербурга // Основа. – 1861. – № 6, июнь. – С. 30; *Жур П.В.* Труды і дні Кобзаря: Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка. – С. 475.

⁵⁷ Епизод на могиле Тараса Шевченка (Записка художника Честаховского). – С. 231. 18 вересня 1861 р. керівник канцелярії Капітулу орденів Олександр Олександрович Пейкер повідомляв начальника III відділення Долгорукова: «Служащий в канцелярии Капитула Орденов канцелярский чиновник коллежский секретарь Григорий Честаховский уволен был в отпуск по домашним обстоятельствам в Киевскую губернию, а потом частным образом известно было, что Честаховский отправлялся для сопровождения тела умершего в С.-Петербурге малороссий-

вдача штовхнула Честахівського навіть на містифікацію останньої волі покійного: під час суперечки Честахівський заявив, буцімто він був присутній при останніх хвилинах життя поета і на запитання, де його поховати, той відповів: «У Каневі». Це й вирішило суперечку⁵⁸. Насправді ж, за твердженням Олександра Лазаревського, Честахівського в останні хвилини життя поета не було, і жодного заповіту, ні письмового, ні усного, про місце свого поховання Шевченко не залишив, а наміри його друзів поховати тіло біля Канева, де він збирався будувати собі хату, ґрунтувалися лише на поетичному заповіті («Як умру, то поховайте...»). «Вот это-то завещание страстно желая исполнить, Г.Н. Честаховский и говорил о предсмертной будто бы воле поэта...»⁵⁹ Потім у Каневі Честахівський переконав Варфоломія Шевченка, щоб поетове тіло було поховано не біля Успенської церкви у Каневі, хоч там уже навіть вирили могилу, а на Чернечій горі над Дніпром, яку сам і вибрав⁶⁰.

Здатний до містифікацій, Честахівський ще й був схильний до непомірного вживання спиртного: Василь Доманицький, який мав змогу ознайомитися з автографами його листів, писаних під час супроводження труни з тілом покійного із Петербурга до Чернечої гори, зауважив, що найкращі учні поета, Честахівський та Олександр Лазаревський, «по дорозі завзято поклонялися Бахусови», але ці подробиці викинуто з публікації листів в «Киевской старине» за 1898 рік⁶¹.

ского поэта Тараса Шевченко и для погребения его на родине в городе Каневе» (НМТШ. – Инв. № А-118. – Арк. 26).

⁵⁸ Чалый М.К. Жизнь и произведения Тараса Шевченка: (Свод материалов для его биографии). – К., 1882. – С. 191.

⁵⁹ А.Л. [Лазаревский А.]. Гроб Т.Г. Шевченка в Киеве, у Христорождественской церкви (7 мая 1861 года): К рисунку // Киевская старина. – 1894. – Кн. 2. – С. 316, 317.

⁶⁰ А.Л. [Лазаревский А.]. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 168; лист Честахівського до Ф. Черненка та Петербурзької української громади від 20 червня 1861 р. (Там само. – С. 177–182).

Можна здогадуватися, що відчайдух, авантюрист, містифікатор і випивака Честахівський проявляв такі ж риси й у стосунках із жінками. До того ж його численні фотографії, де він у молодому та середньому віці, – треба визнати, неабиякий красень – позує в різних артистичних поставах, свідчать про його самозакоханість. Такий волів більше брати від жінок, аніж оддавати їм. Певна річ, його пригода з Марусею не була випадкова. Якесь дволікостя проявлялася в ньому: мабуть, неспроста на світліні з домовиною Шевченка в Києві Честахівський, якого хтось штовхнув під час фотографування, вийшов із подвійним обличчям⁶².

1 січня 1883 р., внаслідок реформування Капітулу орденів, Честахівського залишили поза штатом. Після цього він часто й подовгу гостював, а точніше, жив майже безвиїзно у маєтку поміщика, громадського діяча й мецената Василя Тарновського-молодшого у знаменитій Качанівці на Чернігівщині, лише зрідка навідуючись до Петербурга, куди відвозив для продажу аптекам власноруч зібрані й висушені цілющі трави⁶³. Йому

⁶¹ *Доманицький Вас.* Одна з «Катерин»: (Матеріал для драми з життя «українофілів» 1860-их років). – С. 65. Йдеться про публікацію: *А.Л. [Лазаревский А.]*. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 167–193. Деяко в ній лишилося, як-от у листах Честахівського – до Федора Черненка та інших учасників Української громади в Петербурзі від 4 травня 1861 р.: «Потім [в'їхавши в Україну. – *Є.Н.*] зайшли з моїм дорогим спутником в шинок, купили машталірам горілочки; він випив півчарочки, а я повну за Тарасову пам'ять, за ньеньку Україну і за добрую і любую нашу Громадоньку, розкинувшуюся по усьому світу, котра почитає святу Україну [...]»; до Черненка від 9 червня 1861 р.: «[...] насипаємо нашому дорогому Кобзареві могилу [...]. Поробимо-поробимо з людьми, а потім знімемось та й помандруєм в Пластунку під Княжу Гору, де вольна горілочка; народ підоп'є – і веселенький; а батькові Тарасові стілько Царства Небесного надавали!» (Там само. – С. 169–171).

⁶² *А.Л. [Лазаревский А.]*. Гроб Т.Г. Шевченка в Києве, у Христорождественской церкви (7 мая 1861 года): К рисунку. – С. 316. Див. також світліну на вклейці після титульної сторінки (Честахівський позначений № 6).

й передав для майбутнього музею свій альбом з малюнками петербурзької могили Шевченка і перевезення труни з його тілом в Україну, а також тодішню пояснювальну записку про перебування на Канівщині⁶⁴ (та й, очевидно, вищенаведеного листа від Куліша). Собі ж до останку залишив, крім власних фотопортретів, унікальний «Кобзар» 1860 року з власноручними виправленнями поета, десяток фотографій Шевченка, дві – Костомарова, а ще – світлину незабутньої Марусі Денисенківни⁶⁵.

⁶³ А.Л. [Лазаревский А.]. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 168; *Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892. – С. 209, 211, 232; *Міяковський В.* Грицько Честаховський. – С. 200.

⁶⁴ Див. передмову (без назви) О. Лазаревського до публ.: Епізод на могилі Тараса Шевченка (Записка художника Честаховського). – С. 231; *Тарахан-Берега З.* Григорій Честахівський та «змова» проти поміщиків на Шевченковій могилі. – С. 124.

⁶⁵ *Міяковський В.* Грицько Честаховський. – С. 201. Цю спадщину по Честахівському зберігав його качанівський друг А.Н. Плацендар. Потім українські емігранти вивезли її на американський континент: «Ці пам'ятки випадково були виявлені в Югославії і тепер знаходяться в посіданні однієї української родини, якій редакція складає велику подяку за дозвіл сфотографувати і використати всі ці матеріали» (*В.М. [Міяковський В.]* Унікальний «Кобзар» 1860 року з власноручними поправками Шевченка // Шевченко. – Нью-Йорк, 1964. – Річник 10. – С. 36; див. також репродукцію та публікацію нотатки Плацендара на «Кобзарі»: Там само. – С. 26, 30).

У грудні 2006 р. більшість цих фотографій, разом з іншими матеріалами, передано до Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, згідно з «Актом передачі рукописів, фотооригіналів, рисунків, документів, що тимчасово зберігалися в Українській Вільній Академії Наук у США, у Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України». Однак серед них немає світлини, яку можна б ідентифікувати, бодай здогадно, як фотопортрет Марусі Денисенко (як запевняв Міяковський, який бачив цю світлину, Честахівський сфотографував дівчину в повному вбранні в академічного фотографа: *Міяковський В.* Грицько Честаховський. – С. 200). Крім того, Міяковський писав, що 1873 року Костомаров подарував Честахівському свою світлину на пам'ять про паханиду по Шевченкові, що відбулася того-таки року (Там само). Серед

Про свої почуття до цієї дівчини та стосунки з нею Честахівський, очевидно, нікому ніколи не звірявся (принаймні, таких згадок не залишено). За спогадами Михайла Володимировича Тарновського, написаними (завершеними) 12 травня 1932 р., Честахівський ніколи не розповідав про свої взаємини з Марусею навіть своєму найближчому приятелю, Василеві Тарновському, в помісті якого знайшов на старості притулок. Та привертає увагу такий досить показовий факт, що його навів мемуарист: хоч які були дружні взаємини Василя Тарновського з Честахівським, «проте часом між ними з'являлось якесь напруження. Особливо в ті дні, коли Вас. Вас., охочий пожартувати, а іноді навіть злісно, починав дражнити Гр. Мик. щодо його любові до прекрасної статі.

двох фотографій Костомарова, переданих до Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка згідно зі згаданим актом, справді одна є з дарчим написом Костомарова на звороті, але іншій особі: «К. Маковському отъ НКостомаро[ва] 31 ок[тября] 1872» (№ 21 у списку). Нижче іншим чорнилом та іншою рукою зазначено, що отримано світлину від «Гр. Ник. Честаховскаго» (в самому низу звороту ще одна помітка: «Собственность АНПлацендар [у вигляді підпису. – Є.Н.]»). На паспарту є й друкарський відбиток, який вказує на те, що фотографував у Петербурзі Генріх Денъер; уміщено й друкарські відбитки його відзнак, останню з яких датовано «Ст. Петербургъ 1870», а це означає, що світлину зроблено не раніше цього року. Помітка «Соб[ственность] АПлацендар» є й на звороті фотографії старого Честахівського (№ 20 у списку); вгорі напис: «Дідусь Григорій Николаевич Честаховскій во время пребывания в Качановкѣ». Нижче чиясь нотатка олівцем: «Від М.П. Честаховського 1939 р.» (очевидно, від якогось його родича). Костянтин Єгорович *Маковський* (1839–1915) – російський живописець, навчався в Петербурзькій Академії мистецтв (1858–1863), один із засновників Товариства передвижників. Приїздив в Україну, зокрема до Києва, де малював картини з українського життя. Певно, бував у Качанівці та був знайомий із Честахівським – принаймні там гостювала і познайомилася з Честахівським дружина К. Маковського (див. далі спогади Мих. Тарновського).

Крім згаданого примірника «Кобзаря», що його вивезено за океан, у Честахівського був примірник цієї книжки з дарчим написом поета: «Козакові Грицеві Честаховському. Кобзар Тарас» (тепер зберігається у Черні-

Цього (1888) року влітку жила в Качанівці красуня-дружина художника К.С. Маковського, Юлія Павлівна. Дід був у захваті від її краси й чарівності, і часто приносив їй букети польових квітів. Лихо Гр. Мик., коли на таку атенцію [шанобу, *полонізований латинізм*. – *Є.Н.*] траплявся Вас. Вас., та ще й у задириливому гуморі. Він обов'язково запитував його: “Діду, а пам'ятаєте, на похороні?..” Проте далі цієї фрази дядькові не вдавалося закінчити запитання, бо Дід, здригнувшись і змінившись на обличчі, перебивав його словами: «Облиште, Вас[илію] Вас[ильовичу]!» – і якось весь зіщулившись, хутко зникав. «Не любить згадувати! Тітка його підкурятина!» – посилав йому навздогін дядько.

Після таких випадків Гр. Мик. ходив похмурий, намагався уникати зустрічей з дядьком і навіть часом не приходив обідати, а під приводом хвороби обідав у себе в кімнаті»⁶⁶.

Що думав Честахівський на старості про свою легковажну поведінку з жінками замолоду й у зрілих літах – залишається невідомим. Навіть до законної дружини та вже дорослої доньки (наскільки відомо, єдиної його дитини) він так і не повернувся. Формальна ж дружина не забула його і вже вдовою, по його смерті, порушувала клопотання про своє право на залишений ним спадок і видачу їй чоловікової пенсії⁶⁷.

А помер Честахівський 1893 року в Петербурзі, за відомостями Олександра Лазаревського – у березні⁶⁸, а за нотаткою А.Н. Плацендара – 3 квітня (найпевніше, старого стилю⁶⁹); цю

гівському історичному музеї ім. В.В. Тарновського, інв. № Ал-321; див.: *Шевченко Т.Г.* Повне збір. творів: У 12 т. – К., 2003. – Т. 6. – С. 243, 559).

⁶⁶ *Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892. – С. 222, 223, 231. «Тітка його підкурятина!» – улюблений вислів Вас. Тарновського-молодшого (за свідченням Мих. Тарновського: Там само. – С. 233).

⁶⁷ Там само. – С. 228, 232.

⁶⁸ *А.Л. [Лазаревский А.]*. Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 168.

⁶⁹ У нотатці, підписаній «Щирый другъ покойного А.Н. Плацендаръ», ідеться про Григорія Честахівського як «спочившаго 3го Апреля

ж дату вказано й у пізніших спогадах Михайла Тарновського (без уточнення стилю, але, ймовірно, за старим стилем, бо за ним-таки подано інші дати в цих спогадах)⁷⁰. Спочатку Честахівського поховали на цвинтарі Олександро-Невської лаври, а потім перепоховали також в Україні – у Качанівському парку, куди Василь Тарновський перевіз його тіло. У цьому була, напевно, якась віддяка долі. Над прахом Честахівського насипали високу – «козацьку» – могилу майже однакових розмірів із тою, що її насипав він далекого 1861 року над прахом Тараса Шевченка, і також поставили дерев'яного хреста⁷¹.

1893 року в Петрограді» (цит. за: В.М. [Міяковський В.] Унікальний «Кобзар» 1860 року з власноручними поправками Шевченка. – С. 30; репродукція – с. 26). Санкт-Петербург перейменовано на Петроград 1914 року, тож запис зроблено не раніше цього року. Далі є згадка про те, що качанівське помістя від Василя Тарновського «тепер перешло до П.И. Харитоненка». Качанівкою, придбаною у Василя Тарновського 1897 року, цукрозаводчик Павло Іванович Харитоненко володів до 1918 року, коли змушений був разом із сім'єю емігрувати за кордон (*Слабошпицький М.Ф.* Українські меценати: Нариси з історії української культури. – К., 2001. – С. 135–137, 193). Отже, нотатку записано не пізніше 1918 року. Новий стиль у Росії запроваджено від 14 лютого (1 лютого ст. ст.) 1918 р. (Календар // Український Радянський Енциклопедичний Словник: В 3 т. – 2-ге вид. – К., 1986. – Т. 1. – С. 750). Мова і правопис нотатки – українські, але подекуди вживаються російські букви *ы, з* (у кінці слів після приголосних), а в прикметниках у родовому відмінку однини – формальне закінчення *-аго*. Це вказує на залежність автора записки від старого російського правопису, що також свідчить на користь її орієнтовного датування 1914–1918 роками. Тож, виходить, дату смерті Честахівського в ній зазначено за старим стилем.

⁷⁰ *Тарновський М.* Мої спогади про Григорія Миколайовича Честахівського: Качанівка, 1887–1892. – С. 211.

⁷¹ Там само. – С. 211, 212; А.Л. [Лазаревский А.] Письма Честаховского, писанные в 1861-м году о похоронах поэта Шевченка. – С. 168; нотатка А.Н. Плацендара (В.М. [Міяковський В.] Унікальний «Кобзар» 1860 року з власноручними поправками Шевченка. – С. 30; репродукція – с. 26); Честахівського Г.М. могила // Чернігівщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В. Кудрицького. – К., 1990. – С. 937; *Тарахан-Бере-*

Евгений Нахлик. Из окружения Пантелеймона Кулиша: Григорий Честаховский и Маруся Денисенко

В статье на основании многих источников наиболее подробно раскрыты личные отношения П. Кулиша с участником Петербургской украинской громады конца 1850-х – первой половины 1860-х гг. Г. Честаховским и обручённой с ним Марусей Денисенко, которую он привёз в Петербург из Канева в 1861 г. Её же впервые идентифицировано как адресата стихотворных посланий Кулиша «К Марусе Т» и «К землячке». Освещены другие факты из жизни Г. Честаховского, его интимные сближения и расхождения с Марусей и участие П. Кулиша, Н. Костомарова, Марко Вовчок, М. Максимовича, семьи Вас. и Н. Белозерских в её судьбе.*

Ключевые слова: Петербургская украинская громада, перезахоронение Т. Шевченко, журнал «Основа», стихотворное послание, лирический автобиографизм.

за З. Григорій Честахівський та «змова» проти поміщиків на Шевченко-вій могилі. – С. 124. За часів комуністичного режиму хреста було знято. Щойно 1997 року, до 220-річчя заснування Качанівського парку, дерев'яного хреста на могилі Честахівського поновлено (завдяки зусиллям Сергія Павловича Папети, тодішнього заступника директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника «Качанівка»).

Інформація ж про те, що, за місцевою легендою, у тій високій могилі «начебто похована застрелена паном ведмедиця, що служила в Тарновських предметом розваг і ненароком придушила дитину» (*Кузнецов Ю., Микитенко Ю.* Чи бути українському Золотому кільцю? // Літературна Україна. – 1990. – № 46. – 15 листоп. – С. 6), є насправді хибною. Як пояснив мені С. Папета, могила ведмедиці зовсім невисока і знаходиться поруч із палацом, ліворуч од фасаду (окремо існує також могила панського коня – такі могили відповідали європейській традиції поховання улюблених тварин у поміщицьких парках). Могила ж Честахівського – це справжнісінький курган, розташований значно далі – у глибині парку.